

Alexander Comrie (1706-1774)
De Schotsman van Woubrugge

een essay door Hendrik Jan van der Heiden

Het dorp *Comrie* in Schotland, gefotografeerd door John Davidson

Voorwoord

Een bezoek aan de heer G. Roos uit Kampen, een liefhebber van Comrie's Eigenschappen van het geloof, heeft tot het schrijven van dit een essay geleid.

Comrie zocht een antwoord tegenover het opkomende Verlichtingsdenken en wilde de oude orthodoxie van Dordrecht verdedigen. Het ging Alexander Comrie om een 'samenwerking' tussen God en de mens, tussen geloof en werken. De dogmatische strijd vond het antwoord in het bevindelijke element, Jezus alleen.¹

Het doel is een poging om Comrie beter te begrijpen. Comrie's geschriften heeft mij nader tot Comrie's theologie, maar vooral tot Christus, de Dierbare Persoon, Middelaar van het Verbond gebracht.

Mijn vader - ds. B. van der Heiden van de Gereformeerde Gemeente te Alblasterdam - ben ik dankbaar voor het uitlenen van enkele werken van Comrie, waaronder "de verzameling leerredenen" van Comrie, die hij geschonken kreeg in 1979 door ds. C. Harinck, de predikant die mij gedoopt heeft.

Het heeft mij het volgende geleerd; wanneer wij Comrie lezen door de Erskiniaanse bril dan hoeven we niet zo bang te zijn voor de filosofie. Wanneer we de werken van de Erskines lezen met een Comriaanse bril, dan hoeven we bij de nodiging tot het heil niet direct Arminius in te lezen. Laten we vooral de werken van Boston, Brakel en Comrie, de Erskines in samenhang blijven lezen.

Het essay dateert van 2011, maar is hier en daar herschreven in 2024.

De lezer Heil !

Apeldoorn 2011 / 2024
Hendrik Jan van der Heiden

¹ Ds. W. van Gorsel, Alexander Comrie - Schotse theoloog op Nederlandse bodem, Terdege 25 augustus 2004

Alexander Comrie werd in 1706 geboren in Perth, Schotland.² De stamboom van Comrie laat meer predikanten zien, de Schotse Covenanter / Puritan minister Andrew Gray (1633-1656) als een overgrootvader aan de kant van zijn moeder; Schotse Bijbelse rev. George Hutcheson (overleden 1678) was van zijn moeders stiefvader; de Schotse Covenanter James Fraser van Brea (1639-1698) was zijn oudoom, en Schotse Anglicaanse bisschop en kerkhistoricus Gilbert Burnet (1643-1715) was ook een familielid (die zelf was een neef van Schotse Covenanter Robert Baillie (1602-1662), die was broeder-in-wet aan de Schotse Covenanter Archibald Johnston, Lord Warriston (1611-1663)).³ In het Schotse stadje Perth begon de Reformatie. In de St. John's Church, hield Ebenezer Erskine op 10 oktober 1732, bij gelegenheid van de 'General Assembly' van Perth en Stirling, zijn bekende synodepreek over Psalm 118: 'De Steen, Die de bouwlieden verworpen hebben, is tot een Hoofd des hoeks geworden'.⁴

Onder invloed van de rijke evangelische prediking van de 'Marrow-man' Thomas Boston, Ebenezer Erskine en Ralph Erskine en zijn familielid Andrew Gray, kwam Comrie op 22-jarige leeftijd terecht in Nederland. Prof. Graafland wijst erop dat het Marrow-conflict misschien wel aan Alexander's theologische blikveld is voorbij gegaan, omdat Comrie toen nog jong was.⁵ Onmiskenbaar moet toch Boston's Viervoudige staat en de belijdeniscatechisatie onder Boston liefde tot de waarheid hebben uitgewerkt. Later vertelde Comrie over deze periode het volgende: "Nadat ik de vrije genade Gods aan mij, een van de grootste zondaren, geproefd en gesmaakt heb". Comrie ervaarde dat God hem maar aan de leer der Reformatie wilde houden. Comrie studeerde in Edingburgh, maar moest de studie onderbreken, vanwege geldnood.

Comrie senior bracht zijn zoon bij een handelsfirma in Edinburgh onder. De handel voerde hem de Noordzee over. In Nederland kreeg Comrie junior een baan bij het handelskantoor van Adriaan van der Willigen. Comrie junior werd getrokken door het werk van de Heilige Geest in de dorpen aan de Rijn en ging per boot er naar toe. Door schipbreuk moest Comrie noodgedwongen richting Woubrugge zwemmen. De drenkeling bereikte de heerlijkheid Esselyckerwoude en kreeg onderdak. Comrie dankte voor de redding en bad gelijk maar voor de bekering voor zijn gastheer. De gastheer knielde en kreeg vrede met God, volgens Abraham Kuyper.

² Biografie Comrie, Groene Hart Archieven

O.C. van Hemessen, Eene wandeling door Woubrugge en Hoogmade (1904)

Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme 3 (Kampen 1988) 76-78.

A. G. Honig, *Alexander Comrie* (Utrecht 1892)

C.J. Meeuse, 'Alexander Comrie (1706-1774)', in: *W. van 't Spijker e.a., Oude schrijvers. Een kennismaking* (Houten 1997) 293-312

Comrie biografie, Peter Bak, voor Protestant.nl, 15 juli 2009

³ <http://virginiahuguenot.blogspot.com/2009/10/six-degrees-of-alexander-comrie.html>

⁴ J. van't Hul, Aan het graf van Alexander Comrie, Oude Paden, 1 maart 2002

⁵ T. Brienen, *De Nadere Reformatie*, Boekencentrum, 1986, p. 315

Landheer Arnold de Sterke en zijn neef ds. Tarée uit Woerden pushte Alexander naar de Universiteit te Groningen. 8 September 1729 liet Alexander zich als student in de Heilige Godgeleerdheid bij rector Michael Rossal inschrijven.

Comrie's docenten werden de Utrechtse predikant Antonius Driessen, hoogleraar Otto Verbrugge uit Lingen, hoogleraar Cornelius van Velzen en hoogleraar Albertus Voget. Daarna studeerde Alexander Comrie kort aan de Leidse Universiteit bij hoogleraar Albertus Schultens.

In 1734 promoveerde Comrie promoveerde onder Guilelmus Jacobus uit Den Haag tot Doctor in de Filosofie op een proefschrift: *De moralitatis fundamento et natura virtutis* ('Over het fundament van de zedelijkheid en de natuur van de deugd'). Comrie was nu 'meester in de vrije kunsten en doctor in de filosofie'.

De hoofdtekst van het proefschrift van Comrie beslaat 17 pagina's. Daarna komt er een lovend gedicht en onder de titel *Annexa* 25 stellingen over uiteenlopende filosofische onderwerpen. De stellingen 15 tot en met 23 zijn gewijd aan de natuurwetenschap. In proefschrift 20 ontmoeten we de naam van Newton en thesis 15 bevat de eerste "regelgeving philosophandi" van Newton's *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*. Het proefschrift begint met een toewijding aan zijn weldoeners en de "alom bekende, zeer capabele en acute" 's Gravesande, zijn' meest excellente begeleider", gevolgd door een lijst van hoogleraren uit Leiden en Groningen. De tekst van het proefschrift bestaat uit de hoofd van de bevolking "De Moralitatis Fundamento" (pp. 1-9) en "De Natura Virtutis" (pp. 9-17). Elk hoofdstuk is verdeeld in twee delen (respectievelijk blz. 1-5, 5-9, 9-15, 15-17). Elke sectie bestaat uit een serie van vrij korte alinea's. Een groot aantal filosofen uit de Oudheid en de hedendaagse filosofen worden vermeld. De afwezigheid van middeleeuwse denkers is opmerkelijk. In hoofdstuk I wijst Comrie erop dat hij voor het eerst wil laten zien dat er een wezenlijk verschil tussen goed en kwaad. Hij pleit tegen oude en moderne filosofen (van Plato tot Hobbes) die ondeugd en deugd verbinding te maken met wisselende wetten en regels in die de mensen hebben vast wat moreel aanvaardbaar is of niet. Descartes 'opvatting dat goed en kwaad, orde of de wet niet zijn opgericht in de natuur, maar uitsluitend afhankelijk is van de wil van God krijgen ruimschoots aandacht. Comrie stelt het op prijs dat de Franse filosoof geen moraal te koppelen aan menselijke wetten, maar betreft het aan God. Maar hij verwerpt Descartes 'voluntarisme. Als goed en kwaad zou afhangen van de wil van God, zouden buiten het bestaan van de wereld God geen voorkeur voor wat moreel goed boven wat is moreel verwerpelijk. Men kan niet verminderen alles aan de wil van God. Inderdaad Descartes zelf doet het bestaan van God niet reduceren tot Zijn wil te bestaan. God heeft niet geschapen iets zonder er wezenlijke eigenschappen. Dus de essentie van dingen zijn eeuwig en permanent. In hoofdstuk II omschrijft Comrie de deugd als de doelstelling van een redelijke schepsel op te treden op zo'n manier dat hij zich niet gedraagt tegen ware proposities dat de essentie van een ding en het morele karakter van de relaties die in het ding uit te drukken. Liefde moet altijd de drijfveer van onze morele gedrag en dergelijk gedrag moet worden beoordeeld op basis van de intenties van de handelende persoon. Niet handelt moreel terwijl dit nodig is, is een zonde. Het goede en het ware zijn voor Comrie in feite synoniem. Comrie bekritiseert filosofen die deugd omschrijven als fatsoen of als liefde voor de juiste begrip (Geulincx). Als men beschrijft met Plato deugd als wat is het eens met God, zal men naar middelen te leveren aan deze overeenkomst te realiseren. In het laatste deel ontmoeten we Comrie de theoloog: In de

uiteindelijke analyse wat telt is dat we God eren in alle uitingen van ons leven. We vragen hem om ons de kracht om te volharden in de uitoefening van de deugd.⁶

De filosofie als instrument werkte in het voordeel van Comrie tijdens het theologische debat van die tijd. Dat verklaart wellicht dat Comrie uiteindelijk meer schrijver was dan pastor.⁷

Na Leiden ging de weg naar Woubrugge. Hier deed Comrie op 1 mei 1735 intrede. Ds. Holtius leidde de dienst. Comrie preekte over 'En die verre zijn zullen komen en zullen bouwen in de tempel des Heeren, en gijlieden zult weten dat de Heere der heirscharen mij tot u gezonden heeft' (Zach. 6:15). Comrie verbleef hier 38 jaar en maakte vele uren in zijn studeerkamer. Comrie huwde driemaal. In 1737 voor het eerst met Johanna de Heyde. Johanna was een studiegenote. Het huwelijk duurde niet zo lang. Uit dit huwelijk werd een meisje geboren. Zij bleef de enige dochter van Comrie.⁸ Maria van der Pijl uit Lexmond en Catharine de Reus uit Beverwijk volgden.

Voor de beroepen die Comrie kreeg uit Kralingen, Naarden, Schoonhoven, Den Bommel, Steenwijk, 's-Gravendeel en Oude Tonge werden bedankbrieven verzonden.⁹

Comrie besteedde weinig tijd aan huisbezoeken en ook met betrekking tot zijn taak als kerkbestuurder was hij niet sterk. Dat blijkt uit zijn houding tijdens het conflict over de heerlijke rechten van de vrijheren van Woubrugge. De vrijheren bezaten het collatierecht op grond waarvan zij grote bevoegdheden claimden bij de beroeping van predikanten. Al voor de komst van Comrie waren de vrijheren daarover in conflict gekomen met de classis Leiden en de kerkenraad van Woubrugge. In dit geschil, dat jarenlang duurde, stond Comrie soms aan de kant van de classis en dan weer aan die van de vrijheren. Het probleem zal zijn veroorzaakt door het feit dat hij de vrijheren, hooggeplaatse en vrome gemeenteleden, die hij bovendien als zijn broodheren zag, moeilijk kon afvallen.¹⁰

Voor Comrie was de Schotse belijdenis 'de zuiverste ter wereld'. Zijn catechisanten in Woubrugge kregen de oorspronkelijke Westminster Catechismus voorgeschoteld, die Comrie vertaalde en uitgaf. Woubrugge was Comrie 'lief' geworden. Woubrugge was de bakermat van Comrie's theologische vergezichten. Op deze theologische vergezichten kwam ook kritiek. Comrie zou zowel de Scholastiek als de Filosofie een te grote plaats hebben toegekend binnen de Theologie. De hoogleraar Middeleeuwse wijsbegeerte Lambertus Maria de Rijk meent de 'scholastieke methode' in de wijsbegeerte en de theologie een toegepaste werkwijze is.

⁶ <https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/8596>

⁷ Joel R. Beeke en Randall J. Pederson, Meet the puritans, Reformation Heritage Books, p. 754

⁸ Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme, Kampen 1988

⁹ F. Verkade, http://www.dominees.nl/publicaties/alleberoepen_van_comrie_a.pdf

¹⁰ Biografie Comrie, Groene Hart Archieven

Deze filosofische werkwijze maakt gebruik van steeds weerkerend systeem of arsenaal van begrippen, definities, propositieanalyses, redeneertechnieken en dispuiteermethoden. Comrie was buitengewoon machtig in het gebed.¹¹

Tot Comrie's tijdgenoten hoorden; Wilhelmus Schortinghuis (1700-1750), Jean Jacques Rousseau (1712-1778), Theodorus van der Groe (1705-1784), Johann Sebastian Bach (1685-1750) en George Whitefield (1714-1770).

Cornelis Graafland verwijt Comrie's werkmethode, scholastiek is niet onschuldig. Achter een methode gaat een denkwereld schuil. Graafland is dan ook uiterst negatief over Comrie's denken. Het denken van Aristoteles was tijdens de Reformatie via Luther en Calvijn de deur geweest. Bij Comrie ging de deur royaal voor Aristoteles open. Graafland relateert naar mijn idee te weinig dat het filosofisch begrippenapparaat goed dienstbaar kan zijn voor het uitoefenen van theologie.

Ook Theodorus Beza gebruikte als medewerker van Johannes Calvijn de rationele en filosofische methoden, om zo helder en systematisch mogelijk te werken. Theodorus Beza kon hiermee heel precies formuleren wat hij van Calvijn geleerd had. Beza paste het toe op het onderwijs in Genève. Ook in het publieke debat met allerlei tegenstanders van de Reformatie kon Theodorus Beza de rationele en filosofische methoden als argumenten gebruiken om de Reformatie te verdedigen. Theologie moet heel consequent beoefend worden, en mag daarom zo scherpzinnig mogelijk verdedigt worden. De scholastieke denkmethode is puur technisch en formeel van aard. Zuiver denken hoeft inhoudelijk op geen enkele manier de theologie aan te tasten. Denkmethoden kunnen goed helpen om aanvallen met veel overtuiging te kunnen pareren.

Alexander Comrie publiceerde in totaal 23 grote en kleine werken.¹² Verder vertaalde Comrie enkele werken uit het Engels. De Leidraad van de Westminster Catechismus van Isaac Chauncy, Een beschouwing van het verbond der genade van Thomas Boston, en de Verklaring van de kleine profeten van George Hutcheson¹³, Evangelische Heiligmaking van Walther Marshall, preken over de Tien maagden van Thomas Shepard. De leerredenen Met God verzoend van Stephen Charnock werd voorzien met een voorrede, ter onderrichting aan de Nederlandse Hervormde lezers door Alexander Comrie in zijn weleerwaarde leven Scoto-Brittannius. A.L.M. Filosofisch Doctor en Predikant te Woubrugge.¹⁴

Ook publiceerde Comrie een Catechismusverklaring, zondag 1 tot en met zondag 7. Deze zondagen beslaan zo'n 459 pagina's. In de 'Brief over de Rechtvaardigmaking komt Comrie tot een concept over zijn de Rechtvaardiging. Comrie was een strijder tegen de Verlichting binnen de Hervormde Kerk. Comrie's Examen van het Ontwerp van Tolerantie laat dat duidelijk zien. Gezelschappen waar 'praters' en 'zwijgers' de bekering verhaalden moesten het ontgelden.

¹¹ Alexander Comrie, uitgegeven door K. Heerschap - Ouddorp (Z.H.) Mei 1923

¹² <http://www.groenehartarchieven.nl/themas/personen-en-families/alexander-comrie>

¹³ Ds. J. T. Doornebal, Dr. Alexander Comrie, lezing Gereformeerde Bond, uitgeverij Bout Huizen

¹⁴ <http://www.puritanboard.com/f18/alexander-comrie-17846/>
<http://www.theologienet.nl/documenten/Charnock%20deel%201.pdf>

De prediking van Comrie heeft een 'uitgesproken bevindelijk concept'. Twee dingen vallen op: Exegese en Toepassing. Comrie's Verhandeling van eenige eigenschappen des zaligmakenden geloofs, zynde een' verklaring en toepassing van verscheidene uitgeknipte teksten des O. en N. Testaments etaleren een 'diepgaande ontvouwing van het geloofsleven'. Een voortreffelijk en diepzinnige kennis die gericht is op Christus wordt op een bijzondere manier duidelijk gemaakt. Comrie's Catechismusverklaring en Comrie's A BC des geloofs is meer dan een Kaleidoscope. De volle registers van diverse trefwoorden, schriftuurlijk als een voluit beleefde vertolking van het geloof worden geëxposeerd.

Comrie wil via zijn Leerredenen de objectieve exegese en persoonlijke toepassing dicht bij elkaar houden. Het een kan niet zonder het ander. Comrie: "Wij gelooven, dat al toepassende te verklaren, de beste wijze is' (Aan den Lezer, blz. 2), waarbij Comrie rekening hield met de eenvoudigen of onvermogenen. De Leerredenen spreken van twee wegen; bekeerd en onbekeerd. Comrie zingt met lange zinnen het Geloof en de Zaligmaker.

Comrie liet de rechtvaardiging aan het geloof voorafgaan. Comries bedoeling was het genadekarakter van het geloof te accentueren. Het geloof is een gave van God. Maar, zo redeneerde Comrie, God kan die gave alleen schenken aan de mens die met Hem in een verzoende relatie staat. Die relatie kan er alleen zijn in Christus, dus zonder enige zonde. In feite zag God dus de mens al van eeuwigheid aan in Christus. Op die manier is er niet alleen een verkiezing van eeuwigheid, maar ook een rechtvaardiging van eeuwigheid!

Het beslissende is eigenlijk al gebeurd. Wat er in de tijd nog geschiedt, is een kopie van de besluiten van God van eeuwigheid. Allen die door de Vader aan Christus zijn gegeven, zijn gerechtvaardigd in de opstanding van Christus. De uitverkoren zondaar wordt in de tijd het geloof geschonken. Dat is nog slechts een habitus, een vermogen om te geloven. Pas in de actus, als het geloof actief wordt, is er de rechtvaardiging in de vierschaar van het geweten, in feite de bekendmaking van het besluit van God van eeuwigheid.

Toch roept Alexander Comrie zijn hoorders op om het geloof niet in zichzelf te zoeken, maar te vluchten tot Christus. Scherp signaleert Comrie ook het gevaar om bijzondere genade met de algemene genade te verwarren. Het kennen van God is geen 'schoolse kennis', maar 'geloofskennis'. Er is een kennen zonder genade, maar er is geen genade zonder ware kennis. God 'erkennen', maakt de gelovige 'werkdadig'. Het kennen van God is een 'bevindelijk' kennen, dus ervaringskennis. Comrie beroept zich ook op Calvijns Institutie, boek III.

Comrie verbindt de oorspronkelijke calvijnsse Reformatie en de Dordtse Leerregels. Hij citeert Calvijn en wil ook de gereformeerde genadeleer van Dordt als zaligmakende leer verdedigen. Graafland vindt dat Comrie te nadrukkelijk Calvijn interpreteert vanuit de Dordtse orthodoxie. Comrie las Dordt in Calvijn expositie over het geloof, in de Nederlandse Geloofsbelijdenis en in de Heidelbergse Catechismus. Als echte nadere Reformator zag Comrie dat de gereformeerde Orthodoxie onder een te grote invloed kwam van het opkomende Verlichtingsdenken. Daardoor ging Comrie de Gereformeerde leer steeds preciezer formuleren.

Toen er kritiek kwam op de Dordtse Leerregels ging Comrie de confessionele wettigheid van Dordt verdedigen door te stellen dat Dordt als een verheldering was van eerdere confessies (Examen, II, 82 v.).

Comrie wist maar al te goed, waar hij de haard van de 17de eeuwse 'Vermittlungstheologie' moest zoeken. Namelijk in Frankrijk, aan de theologische universiteit te Saumur met theologen als Camero, Amyraldus en Pajon. B.G. Armstrong ziet dat als een synthese tussen protestantse Scholastiek en Humanisme. De Franse vluchtelingen, die door de herroeping van het Edict van Nantes in 1685 naar Nederland kwamen, namen inhoudelijk Saumur mee.¹⁵

Voor het schrijven van Comrie's Catechismusverklaring werd daarom het bestuderen van Johannes Calvijn en Maarten Luther belangrijk. De genadeleer bij Calvijn en Dordt behelst dat genade als volkomen en vrije genade alleen in Christus door de Heilige Geest het heil verwerft en toepast. De theologie van Saumur is een concept waarin zowel God als mens participeert. Comrie verbindt daarom in zijn Catechismusverklaring de genade met de bevinding. De geloofservaring en Christus alleen kunnen niet zonder elkaar. De eeuwigheid heeft met God en met Godsleer te maken.

Het volmaakte eeuwige kennen van God is bij Comrie alleen gegrond in de volmaaktheid van het wezen van de eeuwige God zelf. God kent alles in Zichzelf, omdat alles uit Hem komt. Daarom zijn de eigenschappen van dit kennen door God, dat het oneindig en onafhankelijk is en alles omvat, al het mogelijke en al het werkelijke. God kent niet van achteren, zedekundig. Het is ook geen bemiddelde kennis, maar de kennis van God is eeuwig volmaakt. Comrie prikt met zijn Examen de Saumurse visie lek. Het kennen door God wordt teruggebracht tot de kern. Bij Saumur was er sprake van een 'vermengd verbond'. Genade van de kant van God en het werken van kant van de mens werden vermengd.

Comrie's intentie was uiteindelijk om de filosofie - achteraf - als instrument te hanteren. Comrie wilde Gods geopenbaarde wil bevestigen en verhelderen. De eeuwigheid van God verbindt Comrie met de eenvoudigheid van God. Alles wat God is en besluit, is God op gelijke wijze. God is van eenzelfde eeuwigheid en onveranderlijkheid als God Zelf is. Er is geen verschil in God. Binnen de Drie-enige God zijn er geen onderscheidingen mogelijk. De Saumurse theologen leerden dat er drieërlei kennis van God en tweeërlei besluiten van God. Bij Comrie is kennis van God en Gods besluit één.

Gods uitverkiezing is eeuwig omdat God Zelf eeuwig is. Daarom spreekt Comrie van een inblijvende daad van God. Ze deelt in de eeuwigheid, die in God is. Comrie maakt ons duidelijk dat het gaat om de volstrektheid van de goddelijke genade.

Comrie maakt onderscheid tussen een verkiezing tot heerlijkheid, waarin Christus de rol van Middelaar der vereniging krijgt toegewezen, en een verkiezing tot zaligheid, waarbij Christus als de Middelaar der verzoening optreedt. Want in die eeuwigheid is eeuwig onveranderlijk door God besloten om de verkorenen te doen delen in het eeuwige leven.

¹⁵ Zie ook C. Graafland, Examen van het Ontwerp van Tolerantie, *Theologia reformata*, 15 (1972), p. 20-36.

Christus is niet de mens geworden Verlosser die de uitverkorenen brengt tot de heerlijkheid en zaligheid. Christus is vooral Middelaar tussen God en mens om elkaar te verenigen.

Het geproclameerde heil via de verkondiging van het Evangelie kan in de tijd twee kanten uitgaan, dood of leven. Bij Comrie is dat niet zo van betekenis, omdat het einddoel vast staat; Van eeuwigheid ligt de zaligheid en heerlijkheid vast in de eeuwige God Zelf. Wat in de geschiedenis gebeurt, is in de eeuwigheid besloten.

Bij Comrie lijkt het dat het God te doen is om de uitverkorenen tot behoud te brengen door het geloof in Christus en dat Hij daartoe aan velen het geloof in Christus doet verkondigen. Tot die velen behoren ook diegenen, die God in zijn besluit buiten die mogelijkheid van zalig worden heeft gesteld. Aan hen wordt wel het evangelie verkondigd, maar dat betekent niet, dat het voor hen mogelijk is te geloven en zalig te worden. In feite is het de bedoeling zodoende hen door eigen schuld verloren te laten gaan, omdat zij wel niet konden geloven (dank zij Gods besluit), maar wel de plicht hadden te geloven, namelijk krachtens het werkverbond, dat God in Adam ook met hen had opgericht.¹⁶

Comrie heeft lange afstanden afgelegd om de avondmaalsdiensten van de Erskines mee te maken. Comrie zag dat tijdens de avondmaalsdagen dat Baxterianen, samen met Arianen, Pelagianen en anderen van het avondmaal werden uitgesloten.¹⁷ De plaats Perth, waar Comrie geboren is, ligt ongeveer 40 kilometer bij Portmoak vandaan. De invloed van de prediking van de Erskines zijn aanwijsbaar bij Comrie. Comrie wijst wetticisme af. Het evangelie is niets anders dan een verklaring van Gods goede wil in Christus tot ons, verloren en onmachtige zondaren. De prediking van Comrie is een echo van het verstaan van het evangelie van de Marrow-man. Comrie: "Het Evangelie en deszelfs eigenlijke inhoud behelst niet enige eisen van plichten, nog bedreigingen van vloeken vanwege ongehoorzaamheid."¹⁸

Comrie was ook evangeliedienaar. De prediking van de wet mag niet ontbreken, maar vooral het Evangelie moet gepreekt worden. Comrie heeft persoonlijk en als predikant ondervonden dat het preken van vrije genade, van de heerlijkheid van de Persoon van de Middelaar, het aanbod van genade, de zaligheid, de gewilligheid van Christus tot behoud van zondaren, en de weldaden van degenen die in Christus zijn, het meest vrucht draagt. De Erskines hadden het Genadeverbond hoog in het vaandel.¹⁹

In tegenstelling dat het donderen van de wet alleen maar een Kainsberouw of Judasbeking werkt. Deze evangelische instelling laat zien waar Comrie vandaan komt, uit Schotland. Comrie wijst op de waarde van het sluiten met een verbond met God.²⁰ Dat moest Comrie wel van Thomas Boston hebben. In een voorbereidingspreek voor het avondmaal kon Comrie de gemeente meegeven om hen te helpen op een bijbelse wijze het verbond met God te sluiten.²¹

¹⁶ Alexander Comrie - Dr. A.G. Honig - *The Presbyterian and Reformed Review* 5:331-334. [1894]

¹⁷ A. G. Honig, dissertatie Alexander Comrie

¹⁸ Alexander Comrie, *Stellige en praktikale verklaring van de Heidelbergse Catechismus, zondag 5*

¹⁹ Dr. C. Graafland, *Van Calvijn tot Comrie deel 5 en 6*, Boekencentrum 1996, p. 363

²⁰ Comrie, verzameling leerredenen

²¹ Comrie, ABC van het geloof

In de Heidelbergse Catechismus zien we dat Comrie vooral de nadruk legt op het genadeverbond als testament. Een Genadeverbond bestaat uit eis en belofte. De eis bevat voorwaarden en aan deze voorwaarden moet worden voldaan. Dit kan bij gelijkwaardige partijen. Een verbond tussen God en mens is niet gelijkwaardig. De eis kan de mens niet volbrengen, dus stelt Comrie dat er een element van straf bij komt. Comrie spreekt dan over een 'verbond bij wijze van wetgeving'. Een andere optie is dat de zondaar 'alles verbeurd' heeft, daardoor is de mens volledig van genade afhankelijk. Hierdoor is het verbond van de belofte compleet onvoorwaardelijk en zo kan Comrie weer bij een testamentair verbond uitkomen. Het komt hierop neer dat Comrie het wettisch verbond integreert met het genadeverbond. Comrie deed dat, omdat hij bij Amyraut uit de Saumurse school zag dat Saumur een te groot onderscheid maakte tussen verbond en testament. Het universele heil is in Christus (testament) en het particuliere heil (verbond) vindt plaats in de geloofstoestemming van de zondaar. Comrie vindt dit 'een misselijke orde en leerwijs in de Godgeleerdheid'. Comrie was vuurbang voor deze leer, dat de genade mede mogelijk gemaakt wordt door de mens.²²

Comrie kende de theologische werken van Augustinus, Boston, de Erskines, Gray, Bunyan, Luther, Calvijn, Shepard en Spira. Comrie had een grote kennis hoe het menselijk hart staat in de relatie met God.

Dr. P. H. van Harten wijst erop dat een te 'sterk descriptieve element' van geestelijke ervaringen zoals we dat bij Comrie zien, de verkondiging van het Evangelie wat 'indirect' maakt. Uiteindelijk wilde Comrie met de uitvoerige weergave van de bevinding (de ziel gaat enz.) niet de hoorder op zichzelf werpen, maar de vraag is of op deze wijze niet de mens een centrale plaats in de prediking krijgt. De stralen van het Evangelie kan wellicht daardoor - gebroken door de persoonlijke ervaring - tot de hoorder komen. De grote kracht van Comrie was zijn analyse. Tegelijk kunnen we constateren dat deze analyse een schaduw werpt over een ontwapende, onbevangen, ruime en levendige verkondiging die juist de Erskines kenmerkte.²³

Juist de Erskines riepen de hoorder onvoorwaardelijk tot het geloof, Comrie gaat een stap verder, wat de zielen van de Zijnen daarbij gaan ervaren. Stond het genadeverbond bij de Erskines in de tijd voor een ieder die het Evangelie aanneemt, Comrie verplaatst het genadeverbond naar de eeuwigheid, waarbij die beperkt wordt tot de uitverkorenen. Maar in de prediking ziet Comrie de Wet niet los van het Evangelie. Het Evangelie heeft de Wet nodig om zondaren te overtuigen van hun behoefte aan Christus. De Wet heeft het Evangelie nodig om te bewaren voor wanhoop. Het Evangelie verbreekt het hart van de zondaar en brengt de zondaar tot Christus.²⁴

Voor Comrie was het belangrijk in welke volgorde de heilsorde werd toegepast. Met andere woorden wat is eerst: het Geloof en daarna de Rechtaardigmaking of zoals

²² Dr. C. Graafland, Van Calvijn tot Comrie, deel 5 en 6, Boekencentrum 1996, p. 365-366

²³ Dr. P. H. van Harten, de prediking van Ebenezer en Ralph Erskine, Evangelieverkondiging in het spanningsveld van verkiezing en belofte, Boekencentrum 1986, p. 231

²⁴ Ds. C. Harinck, De toelidende weg tot Christus, Groen 2001, p. 170-171

Wilhelmus a Brakel die zich aan de Schrift vasthiel dat de zondaar door het geloof werd gerechtvaardigd, dat wil zeggen dat het Geloof aan de Rechtvaardiging vooraf gaat.

Hoewel Wilhelmus a Brakel accentueerde dat het geloof een gave van God is, gewerkt door de Heilige Geest, was Alexander Comrie bevreesd dat op deze manier toch te veel werkzaamheden van de kant van de mens binnen de geloofsdaad aanwezig is. Comrie zag daarmee een kleine deur op een kier naar het remonstrantse geluid. Comrie noemde Brakel's naam niet expliciet, maar doelde daar uiteraard wel op. Toch lijkt Wilhelmus a Brakel's evangeliëton veel op die van de beide Erskines. Wilhelmus a Brakel zet kennis voor het geloof. Geloof en vertrouwen horen bij elkaar. Zekerheid hoort bij de vruchten van het geloof. Aannemen van Christus betekent de zekerheid van de genadige redding. Volgens Alexander Comrie horen juist, kennis geloof en vertrouwen bij elkaar en is er daardoor zekerheid van het geloof en gevoel. Comrie was bang dat bij Brakel de rechtvaardiging te veel zou afhangen van het geloof als voorwaarde.²⁵

Brakel's rechtvaardigingsleer ligt in de lijn van Amesius (en Joh. Teellinck). De gelovige dringt door via het Woord en Christus tot God zelf. Het geloof blijft bij het Woord niet staan, maar gaat door het Woord heen tot de persoon van Christus zelf.⁵ De relatie tot het Woord houdt niet meer in dan de toestemming van zijn waarheid, en de liefde daartoe, maar dit behoort nog niet tot het wezen van het geloof. Het eigenlijke geloof vindt alleen rust in Christus zelf. Daaruit blijkt het mystieke karakter van Brakel's geloofsbeschouwing.²⁶

Comrie stelt dat het 'rechtvaardigend geloof' horen, ontvangen en omhelzen van de vrij spraak die God in Zijn vierschaar gedaan heeft. Rechtvaardigend geloof is dan een synoniem voor de bekendmaking van de Geest. De rechtvaardiging wordt door het geloof ontvangen, maar niet door het geloof bewerkt. Comrie ziet een verschil in zaligmakend geloof en rechtvaardigend geloof. Ze komen uit dezelfde bron van de wedergeboorte, maar zijn onderscheiden. Het zaligmakend geloof kent veel geloofsdaden. Het rechtvaardigmakend geloof kent meer één werkzaamheid, dat is het toe-eigenen van de vrij spraak van God in het Evangelie.²⁷

Ook maakt Comrie onderscheid tussen geloof en geloven. Geloof is een hebbelijkheid, de daad van het geloven volgt daaruit. Comrie vergelijkt dat met een voorbeeld uit de natuur; gehoor is niet horen. Comrie houdt vast aan deze volgorde; eerst de inlijving door het geloof en dan het aannemen door het geloven als daad. Brakel stelde juist dat de zondaar door zich aan Christus door het geloof toe te vertrouwen met Christus verenigd wordt.²⁸

Ook Gisbertus Voetius spreekt op een gelijke manier als Comrie over het geloofsvermogen, eerst het geloofsvermogen, daarna de geloofsdaad. Comrie spreekt synthetisch, Brakel is praktisch. De geloofsdaad bestaat uit twee componenten. De eerste daad, de uitgaande daad of de directe daad van het geloof naar Christus, om alles

²⁵ Dr. W. Verboom, *Kostbaar belijden*, Boekencentrum 1999, p. 228

²⁶ Dr. C. Graafland, *De zekerheid van het geloof*, Bolland 1977, p. 198

²⁷ Ds. C. Harinck, *De Heilsorde, de rechtvaardigmaking*, Den Hertog 2007, p.144

²⁸ Ds. C. Harinck, *De Heilsorde, Geloof en zekerheid*, Den Hertog 2004, p226-227 Zie ook Abraham Kuyper, *The Work of the Holy Spirit*, Seventh Chapter. Faith. XXXVI. Brakel and Comrie, *Christian Classics Ethereal Library*, p. 250

van Hem te verwachten. De tweede daad is de reflexieve daad, deze keert in het bewustzijn van het geloof overdachte geloofsdaad, die het geloofsvertrouwen met persoonlijke toepassing voor zichzelf terugneemt als zegen van Christus. Comrie wil hiermee betogen dat iedere daad van het geloof, uitgaand of terugkerend, zekerheid heeft.

Comrie kan daarom zeggen dat het aanbod van genade zeker is. De schenking van het evangelie, de aanbieding van Christus, oprecht gemeend van Gods kant, is volkomen zeker en mag geheel en al vertrouwd worden door de zondaar. Op grond van deze aanbieding gaat het geloof uit tot Christus. Het geloof gelooft niet of men uitverkoren is of dat iemands zonden zijn vergeven. Het geloof richt zich alleen op God en Zijn Woord, wat geopenbaard is in de wet en evangelie, waarin alles begrepen is, wat de zondaar nodig heeft. Dit uitgaande geloof vertrouwt dat God in het Evangelie alle weldaden op een betrouwbare wijze aanbiedt, en dat ieder die tot Hem komt niet zal worden uitgeworpen. Dit geloof ziet het Heil in Christus alleen. Naar de actie van het geloof en in overeenstemming met de kracht van dit geloof is er volkomen zekerheid. De zondaar mag buiten zichzelf de belofte van het Evangelie in Christus omhelzen. Alle weldaden van Christus worden geschonken, geoffereerd en aangeboden. De zondaar heeft een hartelijke liefde en hoogachting voor deze aangeboden Jezus. De zekerheid van het geloof gaat niet over de aanbieding van Christus in het Evangelie, maar gaat over de genadestaat als fundament. Het geloof dat de zondaar in Christus is, maakt niet zalig, maar het geloof waardoor de zondaar zich aan Christus toevertrouwd maakt de zondaar zalig.

Prof. W. van't Spijker wijst erop dat het geloofsleven niets anders is dan een bewustwording wat er in de stille eeuwigheid al plaatsgevonden heeft. Deze manier van bewustwording wordt gekenmerkt door psychologische ervaringen. De verzegeling met de Geest wordt terug gebracht naar een innerlijke verlichting, die in staat stelt om gewaarwordingen bij onszelf meer of minder op te merken.²⁹

Waar gaat het bij Comrie om. Het geloof is een gave van God alleen. God schenkt deze gave omdat God met de mens in een verzoende relatie staat. Deze verzoening is er alleen wanneer God de mens ziet in Christus. Comrie stelt deze verzoening tussen God en mens als een synoniem dat God de mens in Christus rechtvaardig, dus gerechtvaardigd ziet. Geloof en rechtvaardiging zijn met elkaar verbonden en bepalen het gedachtegoed van Comrie. Comrie hanteert twee begrippen bij het geloof: 'hebbelijkheid' en 'dadelijkheid' dat is in het Latijn: 'habitus' en 'actus'. Comrie staat hiermee in een lange traditie van scholastieke theologen. Ook Amosius, Voetius, Turretini en anderen maakte dit onderscheid. Het begrip 'habitus' staat voor 'geloof' en 'actus' staat voor 'geloven'.

Dit is de kern van Alexander Comrie bedoelt:

Om te geloven of geloofsdaden te verrichten moet de zondaar geloofsvermogen van God ontvangen in de wedergeboorte, die de Heilige Geest werkt. De mens is lijdelijk en niet in staat om zelf te geloven. Het geloof is een gave van God. In de wedergeboorte wordt de zondaar het geloof geschonken. De Actus is de omhelzing van de aangeboden

²⁹ Dr. W. van't Spijker, De verzegeling met de Heilige Geest, De Groot Goudriaan, p. 152

Christus. Jong gestorven Kinderen hebben aan de Habitus genoeg en kunnen niet aan de Actus toekomen.

Comrie heeft nooit bedoeld om te focussen op de Habitus los van de Actus. Want dan impliceert het eigenlijk dat de zondaar op zichzelf geworpen wordt om te onderzoeken of de kenmerken van de Habitus er zijn. Anders geformuleerd: De habitus is niet een ervaring op zichzelf en geen doel op zich. De vraag is of dit in de geschiedenis wel of niet gebeurd is. Comrie zegt ook dat de grond van het door God geschonken geloof ligt in de rechtvaardiging van de goddeloze in Christus. Comrie kan daarom spreken een rechtvaardiging 'van eeuwigheid'. Dat God de zondaar in genade aanziet vindt zijn oorsprong alleen dat God de zondaar van eeuwigheid reeds heeft gerechtvaardigd heeft in Christus. Comrie wijst bij de inschakeling door de Geest de vermogens van de mens en de eigen zedelijke en redelijke bijdrage van in de realisering van de genade af. Hoewel de rol van de mens voluit lijdelijk, betekent niet dat mens geen vermogens heeft. God heeft de mens met vermogens – verstand, wil, gevoel – geschapen. Als de Heilige Geest gaat werken, worden ook deze menselijke vermogens daarbij ingeschakeld. De Geest werkt wel onmiddellijk, via het verstand en daarom ook de wil en het gevoel van de mens.

Bij Comrie komen de eeuwige verkiezing en de eeuwige rechtvaardiging dicht bij elkaar te liggen, dat ze moeilijk van elkaar zijn te onderscheiden. Die gelijkheid is er dank zij de eenvoudigheid van God. Comrie schrijft in zijn Brief over de Rechtvaardigmakinge het ongeveer zo op. "In de praedestinatie beschouwt God de uitverkorenen zonder enige zedelijke hoedanigheid, hetzij goed of kwaad. In de eeuwige rechtvaardigmaking beschouwt God de uitverkorenen als gevallen, liggende onder zijn toorn en vloek, maar die Hij nochtans 'door ene eeuwig inblijvende wilsdaad in Zijn Zoon zelfs, op gronden overeenkomstig zijne Deugden en Volmaaktheen rechtvaardigt, de zonde vergeeft en hen het recht ten eeuwigen leven toewijst".

Tijdens de rechtvaardiging van eeuwigheid gebeurt het beslissende. God de Vader beslist van eeuwigheid dat er uitverkoren zijn, maar ook wie die uitverkoren zijn. Wat er in de tijd gebeurt is enkel wat op of na de eeuwigheid plaats vind. De opstanding van Christus, is daarmee de rechtvaardiging van Christus en daardoor allen, die in Hem begrepen zijn. Wanneer de mens wordt wedergeboren word de zondaar de 'hebbelijkheid van het geloof' geschonken. Dat is volgens Comrie een rechtvaardigmaking tot het geloof. Brakel, Calvin en Luther legde het accent meer op een rechtvaardigmaking door het geloof.

Alexander Comrie beschrijft de Vierschaar als volgt : God is de Rechter is de ontzaglijke en geduchte God, voor Wie alle veles moet sidderen. De zondaar, de schuldige, leert zijn verdoemlijkheid erkennen voor God. De aanklagers en beschuldigers zijn de Wet, het geweten en de Satan. Christus treedt als Advocaat voor de zondaar in. De Vader als Rechter spreekt vrij van schuld en straf. De zondaar omhelst Christus de Advocaat door het geloof en wordt daarmee gerechtvaardigd voor God de Rechter.

Maar de eigenlijke rechtvaardiging is dat niet echt, want die heeft volgens Comrie al plaatsgevonden in de eeuwigheid. De vierschaar in tijd is enkel het punt wanneer God die bekend maakt in de ziel. Toch roept Comrie mensen niet op om zich te veel te verdiepen in de eeuwigheid. Comrie had die rechtvaardiging alleen nodig vanuit een dogmatisch oogpunt. Net als bij de habitus van het geloof. Ook bij Comrie draait het ook

uiteindelijk om de Actus in de tijd. Comrie gebruikt de vierschaar niet als een exclusieve crème de la crème ervaring, maar enkel als een metafoor om de rechtvaardiging tot het geloof voor het voetlicht te brengen. De actus is van essentieel belang. Christus wordt door het geloof omhelst. In die actus realiseert zich de habitus van de rechtvaardiging van eeuwigheid. Comrie wil zeer precies de gereformeerde theologen volgen. De eigen, inwendige, krachtdadige en almachtige werking van de Heilige Geest moet onderscheiden worden van de Schrift. Het Woord is de middelijke werking. De Heilige Geest is de onmiddellijke werking. Onmiddellijk duidt op zonder menselijke vermogens.

Prof. Dr. F. van Lieburg wijst erop dat de opkomst en verbreiding van de vierschaarbeleving kan worden verklaard 'tegen de achtergrond van de popularisering van theologische discussies en de doorwerking ervan in preken, boeken en gesprekken'. De voortdurende strijd over de zekerheid van het geloof was nauw verbonden met het kerkelijk pastoraat en de omgang der vromen in private gezelschappen. Het vroegste teken van concrete spanningen op lokaal niveau vond Van Lieburg in een manuscript van de jonge vrouw Maria Bagelaar, die in 1716 een conventikel in het dorp Woubrugge bezocht. Daar bleek dat enkele gezaghebbende vromen de gewoonte hadden om bezoekers kritisch te ondervragen of men de rechtvaardiging al had beleefd, en men niet te gemakkelijk zou denken dat een vrome levenswandel met de heiligmaking kon worden geïdentificeerd.³⁰

Uit een ander egodocument blijkt, dat er in die jaren in piëtistische kringen wel meer opvattingen circuleerden, die als populaire vervormingen van theologische beschouwingen moeten worden geduid. De jongen Johannes Wassenaar hoorde rond 1720 iemand zeggen dat een mens hoe dan ook een keer in de hel moet zijn geweest: of tijdens zijn leven in zijn ziel, of in de eeuwigheid naar ziel en lichaam.³¹

Deze merkwaardige stelling zou kunnen teruggaan op een notie die ontwikkeld is door sommige zeventiende-eeuwse Engelse puriteinen, met name Thomas Hooker en Thomas Sheppard. Het ging daarbij om de overtuiging dat de verootmoediging van een zondaar voor de heilige God zover moet gaan, dat hij erkent dat hij de verdoemenis heeft verdiend, en op een zeker moment zelfs even gewillig is om verloren te gaan als om behouden te worden. In Nederland werd deze gedachte overgenomen door de Labadisten en in piëtistische bekeringsverhalen is zij regelmatig terug te vinden.³²

Joel Beeke schrijft in zijn dissertatie over een Vierschaar, maar dan zoals John Owen het meent te weten.³³ Owen spreekt hierover n.a.v. Rom. 8 : 16 - 'De Geest getuigt met onze geest, dat wij kinderen God zijn'. Gods kinderen hebben nog steeds de overblijfsels van hun oude natuur in zich. Daarom twijfelen zij er soms aan of ze nu werkelijk een kind van God zijn.

³⁰ Dr. F. van Lieburg, *Levens van vromen*, 84-85.

³¹ Dr. F. van Lieburg, *Levens van vromen*, 67. Zie ook de uitgewerkte tekst van een referaat gehouden op 21 februari 2003 voor de Werkgroep (Auto)Biografie bij het Huizinga Instituut in Amsterdam, gepubliceerd als F. van Lieburg, DE VERBALE TRADITIE VAN EEN PIËTISTISCHE GELOOFSESVARING, tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis 1 [2004] nr. 4 pp. 66-85

³² Zie C. Graafland, 'De Nadere Reformatie en het Labadisme', in: T. Brienens e.a., *DeNadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme* ('s-Gravenhage 1989) 275-346

³³ Joel R. Beeke, "Personal Assurance of Faith: English Puritanism and the Dutch 'Nadere Reformatie': From Westminster to Alexander Comrie (1640-1760)" (Ph.D. dissertation, Westminster Theological Seminary, 1988).

John Owen over de Vierschaar³⁴ : De ziel wordt in Gods rechtzaal gebracht. Daar voert de ziel haar pleidooi, namelijk dat zij een kind van God is. De ziel voert alles aan wat er aan blijken van genade in haar gevonden wordt, alles waardoor het geloof haar verenigt met God. Satan, zonde en de wet vormen de oppositie. Zij stellen de aangevoerde blijken van genade in twijfel. Dan verschijnt de Trooster, de Heilige Geest, die met een belofte woord het hart van de mens overweldigt, en hem ervan overtuigt, dat zijn pleidooi, dat hij een kind van God is, terecht is. De Geest getuigt met zijn geest. Dit geeft de 'volle' zekerheid van het geloof. De Heilige Geest is de advocaat.

Deze vierschaar-beleving kan echter jaren in beslag nemen voordat zij beslist is. Deze beleving bij John Owen is geen gebeuren van een ogenblik. Er staat geen bepaalde tijd voor. Het kan jaren doorgaan voordat het pleit beslecht is. In Owens beschrijving valt met name op, dat de mens actief is in het bepleiten van zijn zaak. Bij John Owen is niet Christus de advocaat is, maar de Heilige Geest.

Volgens ds. C. Harinck zit er een zwakte in van het model van de vierschaarbeleving. De theologische fout is dat men de rechtvaardiging door het geloof en de verzekering daarvan door de Heilige Geest met elkaar vermengd. Daarbij vindt de rechtvaardiging gelijktijdig plaats met de verzekering, als crisiservaring.³⁵ Dit geldt misschien iets meer voor Comrie dan voor Owen.

Terug naar Comrie. Comrie bewandelt een 'middenweg' tussen de Pelagianen en de Geestdrijvers. Comrie : "Het kindschap van God wordt aan de ziel betuigd, gewaarborgd, verzekerd en betoogd door God den Heilige Geest, in de belofte van het Evangelie door Zijne eigene, Goddelijke en onmiddellijke stem, de ziel aanzeggende, insprekende of inboezemende door Zijne onmiddellijke werking in de belofte des Evangelies, dat zij een kind van God is; en haar tevens door deze onmiddellijke aanzegging in en door de belofte des Evangelies, waarin en waardoor Hij de gave der Goddelijke genade in de armen van haar geloof legt, zoo vele vrijmoedigheid en verzekering haars harten in het geloof gevende, dat zij God, met vol vertrouwen en verzekering van hare ziel, Vader, mijn Vader! kan en mag noemen".

Comrie spreekt niet alleen over het verbond der werken. Ook bij Comrie heeft het Genadeverbond de volle aandacht. Van het verbond der werken is Adam het hoofd en van het verbond der genade Christus. Voor onze verlossing is dit verbond van essentieel belang '...dat ook onze verlossing door het Verbond der genade te wege gebracht is...' De mens is krachtens geboorte met Adam verbonden. De mens heeft van nature geen band met Christus. Comrie zegt 'De dadelijke vereniging, gelijk die op de verbondsvereiniging gegrond is, en daaruit voortvloeit, beschouw ik tweezins. Eensdeels, in derzelfer aanvang, zoo als Christus dadelijk in den tijd der minne den uitverkorenen zondaar aanvaardt, en zich met hem door den Heilige Geest vereenigt, en het geloove in hunne harten inwerkt, in hunne krachtdadige roeping; en zoo als die hare voltooiing krijgt, wanneer dat ingewrochte geloof Jezus Christus, zoo als Hij ons van God geworden is tot wijsheid, regtvaardigmakinge, heiligmakinge en volkomene verlossing, toe-eigent, en alleen op Hem ter zaligheid rust, zoo als Hij ons in het Evangelie geschonken is.'

³⁴ Dr. P. de Vries, Die mij heeft liefgehad. De betekenis van de gemeenschap met Christus in de theologie van John Owen (1616-1683) Groen Heerenveen, 1999 en THE DOCTRINE OF JUSTIFICATION BY FAITH by John Owen, THE SAGE DIGITAL LIBRARY THEOLOGY Albany, USA Version 1.0 1996

³⁵ Ds. C. Harinck, De rechtvaardigmaking in de vierschaar der consciëntie, lezing Haamstede Conferentie, 1999

Comrie laat geen ruimte over dat de mens de Habitus van het geloof kan hebben en niet gerechtvaardigd is. De zondaar wordt niet voor God rechtvaardig omdat de zondaar gelooft. Christus rechtvaardigt de zondaar opdat hij gelooft. De lijdelijke rechtvaardiging is dan niets anders als de nadere bepaling en toepassing van de dadelijke rechtvaardigmaking. En zie hier, hoe Comrie de Roeping, Geloof en Toe-eigening van Christus bij elkaar houdt. Comrie theologiseert voluit in overeenstemming met Gods Woord en de Reformatoren. Sola Gratia.

De vergeving en de rechtvaardiging zijn geschonken. Comrie zegt: Wij verstaan het schenken, aanbieden of geven, dat de dingen, die dus aangeboden zijn, ons waarlijk van God geschonken en gegeven zijn in de belofte van het Evangelie, en menen dat deze drie woorden, schoon verscheiden in klank, een en hetzelfde betekenen. Vergeving en Rechtvaardiging worden de gemeente aangeboden. Niet aan een exclusief gezelschap. De algemene aanbieding of de algemene roeping of het schenken van Christus wordt allen, via het Evangelie verkondigd, gedaan, opdat zij zich daarvan bedienen zouden en de genade Gods aannemen en het Zegel zetten op Gods getuigenis, dat Hij waarachtig is. Het geloof richt zich dus onder leiding van Gods Geest op de beloften Gods waarin alle schatten verankerd liggen.

God wilde niet dat alle mensen verloren zouden gaan. Hij begeerde Zijn uitverkorenen te zaligen. De realisatie van de zaligheid gaat via van Zijn Genadeverbond. Christus is daar het Hoofd en is Vertegenwoordiger van de uitverkorenen als een tweede Adam. Voor de uitverkorenen is Christus een Borg en Middelaar. Christus heeft voor hen de schuld gedragen.

Met Zijn werk is het verbond der genade op het allernauwst verbonden. Comrie :
'...dewijl het Verbond op gericht is als een middel, om op een Gode betamelijke wijze alle die eeuwige liefde en genade, die God Zijnen uitverkorenen in zichzelf toedacht, mede te deelen; en dat dus God die weldaden ons zoo mededeelt, zonder op nieuw een vierschaar te spannen buiten ons in zich zelve, dat Hij ons eerst Christus zelf schenkt, of Zijne verdienende gerechtigheid en genoegdoening ons toerekent, en als een onmiddellijk die toerekening vergezelschappende en daaruit voortvloeiende weldaad (welke de Heiland ook ten aanzien van de schenking verworven heeft), namelijk het oprecht geloof, hetwelk de Heilige Geest in onze harten inwerkt, en waardoor wij in Christus ingelijfd worden, en door de werking van dezelfde Geest bekwaam gemaakt worden, Christus en alle Zijne heilgoederen, in de belofte des Evangelies ons voorgesteld, aan te nemen en ons zelf met een bijzondere toepassing toe te eigenen: dewijl de Heilige Geest ons verzekert, dat ze ons van God uit loutere genade geschonken zijn. Zoo dat gij ziet, dat het rechtvaardigende vonnis, volgens mijn gevoelen, in de belofte des Evangelies ligt, en dat het geloof dat daarin omhelst.'

Comrie is consistent in zijn denken. Met deze zin "...dat het rechtvaardigende vonnis, volgens mijn gevoelen, in de belofte des Evangelies ligt, en dat het geloof dat daarin omhelst" sluit Comrie aan bij Calvijn.

Over de uitverkoren in het Genadeverbond mag niet dit idee ontstaan dat de uitverkiezing en de rechtvaardiging vrijwel identieke begrippen zijn. Comrie : ‘...als wij de rechtvaardigmaking als een inblijvende daad in God volstrekt eeuwig stellen, verwarren wij die geenszins met Gods Praedestinatie of besluit der verkiezing, zijnde een onderscheid daar tussen. Comrie : ‘God in de Praedestinatie, beschouwt de uitverkorenen zonder enige zedelijke hoedanigheid, hetzij goed of kwaad, of als kwaad geworden zijnde, kunnende goed gemaakt worden; maar als kunnende geschapen worden en kunnende vallen: daar God, in de eeuwige rechtvaardigmaking, zoals die eene inblijvende daad in God is, alle de uitverkorenen zoowel als andere aanschouwt alsgevallen, en liggende onder Zijnen toorn en vloek opgesloten...”...die Hij nogtans, door eenen eeuwig inblijvenden wilsgedaan in zich zelve, op gronden overeenkomstig Zijne deugden en volmaaktheden rechtvaardigt, de zonde vergeeft en hun het recht ten eeuwigen leven zoo toewijst..’ Het is uiteraard niet de bedoeling dat deze de uitverkorene voor zijn rechtvaardiging naar de eeuwigheid opklimt.

Voor de rechtvaardiging verwijst Comrie naar Gods Woord als eeuwige en algemene rechtvaardigmaking. Het heeft hemelse Majesteit behaagd een openbaring, en verklaring in de belofte des Evangelies te doen, opdat een ieder uitverkorene ter bekwamer tijd, door de bewerking des Heilige Geestes, tot omhelzing van die belofte voor zich zelf in het bijzonder zou gebracht worden , en van Christus in die belofte, om zo tot kennis te komen van hetgeen God voor hem weggelegd had.

Bij Comrie wordt een kind van God niet van het Woord weggetrokken. Door de Heilige Geest wordt een kind van God op het Woord geworpen. Comrie heeft een voluit Reformatorisch klankbeeld. Comrie heeft hiermee de Reformatoren aan zijn zij. Comrie hield Verkiezing, Rechtvaardiging en het Genadeverbond uiterst dicht bij elkaar. Het idee dat een kind van God dankzij het optreden van Christus bij voorbaat van zijn schuld is verlost is onzin. Comrie wilde voorkomen dat rechtvaardiging na het geloof zou komen. De rechtvaardiging gaat aan het geloof vooraf en is volkomen wanneer de zondaar deze rechtvaardiging in de belofte door het geloof omhelst. De rechtvaardigheid - van eeuwigheid - blijft daar niet opgesloten liggen – maar heeft betrekking via het geloof van de zondaar in de tijd.

Comrie is uit op een Gods-ervaring, maar staat deze ervaring niet onder spanning met die van het kinderlijk geloofsvertrouwen, krachtens belofte en verbond?³⁶

Voor Comrie staat het vast dat het verbond der genade alleen opgericht is met Gods uitverkorenen. Verbond en verkiezing vallen samen. Daarachter staat de Persoon en het volbracht Middelaarswerk van Christus. Christus is het Hoofd van het genadeverbond. De uitverkorenen zullen de vrucht van Christus arbeid ontvangen en zalig worden.

Calvijn laat zien dat de getuigenis van het Woord op gespannen voet staat met logica. Calvijn’s commentaren op de Heilige Schrift en in zijn Institutie laten de verkiezing functioneren binnen de bedding van het verbond der genade. Comrie wil staan in de

³⁶ S. van der Linde, De godservaring bij Teelinck, Brakel en Comrie, Theologica Reformatica, 1 september 1973

traditie van Calvijn. Toch heeft Comrie niet de héle Calvijn in zijn denken meegenomen. Comrie heeft de verkiezingslijn van Calvijn opgepakt en gemaakt tot zijn vertrekpunt voor zijn denken. De breedte van Calvijn is daarmee misschien wel verloren gegaan.

De zwakte van Alexander Comrie is dat hij zich in zijn strijd tegen de Remonstranten de Bijbelse spanning laat voor wat het Evangelie is. Comrie trekt zicht terug in de studeerkamer van Woubrugge, met daarmee de serene rust van het gesloten denksysteem.

Comrie kan met zijn groot en machtig denkvermogen de Soevereiniteit van Gods duiden. Comrie trok zich terug om via de Eeuwigheid het tijdsgebeuren rationeel te analyseren wat de zondaar precies ervaart. Hoewel God Zelf beschikt over Zijn raad en daad, die in de tijd geschiedt, ligt dit eigenlijk bij Comrie al vast, en dat lijkt op een cirkelredenering. Wat er in de tijd gebeurt, is al beslist van eeuwigheid. De tijd is onderschikt. Dat sluit de dynamiek van het geloof uit. Nooit kan de tijd invloed uitoefenen op de eeuwigheid. De eeuwigheid ligt massief over de tijd heen.

Calvijn is in zijn theologisch denken minder geconcentreerd op de eeuwigheid. Wellicht is zijn theologie daardoor opener, breder, iets bijbelser dan Comrie, die graag God helemaal aan het Woord wilde laten. Het verschil tussen Comrie en Calvijns is dat bij Calvijn het Mysterie van de eeuwigheid en Gods besluiten blijven staan. Comrie is de eeuwigheid theologisch gaan reconstrueren en beeldt dat in.

Comrie kan over de eeuwigheid heel veel weten. De Zoon is als het Lam Gods van voor de grondlegging der wereld geslacht. De Zoon als het Hoofd van het verbond der genade draagt de zonden en de schuld van Zijn uitverkoren bruid. Een bruid die Hij uit de handen van Zijn Vader heeft ontvangen. Deze bruid zal in de tijd gaan delen in hetgeen haar Bruidegom voor haar tot stand heeft gebracht. In het uur der minne ontfermt de Heer zich over de bruid. De verkiezing wordt geëffectueerd. De ziel ontvangt restloos de gerechtigheid van Christus. Zij is nu levend gemaakt. Of anders gezegd zij is wederom geboren. Het geloof is haar geschonken, de habituele genade. Dankzij die geschonken gerechtigheid zijn er al die schone weldaden. Geloof is eerst de habituele genade in het uur van de wedergeboorte die geschonken wordt en daarna de actus.

In het denken van Comrie speelt het woordenpaar *habitus - actus* een sleutelrol.

H.J.C.C.J. Wilschut schrijft in zijn tweedelige artikelserie³⁷: “Toch blijft er bij Comrie plaats voor een nodige evangelieprediking. Een ruimte, die hij ook blijft overhouden ondanks zijn onderscheiding tussen geloof als *hebbelijkheid* en als *daad*: wat potentieel in een mens is ingestort, komt onder invloed van het gepredikte Woord tot ontplooiing. De *pastor* Comrie blijft royaal roepen tot Gods heil, al moet erbij gezegd worden dat bij hem het aanbod van Gods beloften min of meer los komt te staan van het verbond.”

³⁷ Verbond en verkiezing in (kerk)historisch perspectief, in Nader Bekeken, van januari en februari 2001